

О. В. Мотайло

к.мед.н., здобувач кафедри економічної безпеки,
публічного управління та адміністрування
Державного університету «Житомирська політехніка»

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Головною особливістю держави є тісний взаємозв'язок між його розвитком і забезпеченням безпеки. В умовах глобалізаційних процесів, міжнародних політичних, військових та економічних відносин проблема забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави в цілому для України набуває особливо актуального змісту в силу її геополітичного розташування. Системний підхід до вивчення державної безпеки передбачає в першу чергу характеристики самого поняття та співвідношення взаємозалежних з ним понять. На сьогодні фахівці сходяться на тому, що національна безпека є досить складним соціально-політичним явищем, яке відображає наслідки багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, уподобання і культуру кожної людини, суспільства та держави загалом. У сучасній юридичній науці термін безпека останніми роками став надзвичайно популярним і використовується настільки широко й всебічно, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування основних складових понять та категорій стосовно безпеки. У наукових дослідженнях набули поширення наступні терміни: «безпека», «національна безпека», «державна безпека», «міжнародна безпека», «глобальна безпека» та ін. При цьому поняття «безпека» характеризується багатозначністю і невизначеністю. В ході дослідження нами було проаналізовано підходи науковців до визначення понять «безпека» та «державна безпека». Встановлено, що серед науковців є три підходи до визначення державної безпеки: державна безпека як «стан»; державна безпека як поєднання понять «стан» і «здатність»; державна безпека як система суспільних відносин. В статті запропоноване авторське визначення поняття «державна безпека», від якою слід розуміти стан захищеності основ конституційного ладу України, територіальної недоторканності, незалежності держави від зовнішніх, внутрішніх і транскордонних загроз, що дозволяє забезпечити конституційні права, свободи, гідні якість і рівень життя громадян, сталий розвиток країни та громадську безпеку. Проведений аналіз показав, що підходи до визначення поняття державної безпеки змінювалися з залежності від історичного розвитку держави та в залежності від національних інтересів в області державної безпеки і загроз цим інтересам.

Ключові слова: безпека, держава, державна безпека, безпека держави, національна безпека.

Постановка проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових напрацювань з проблем державної безпеки, система понять, якими концептуалізується стратегія і політика безпеки України, ще знаходиться на етапі формування, що зумовлює необхідність у проведенні даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема визначення та забезпечення безпеки на сучасному етапі розвитку соціо-гуманітарного знання привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників різноманітних галузей – філософії, політології, соціології, теорії державного управління. Особливо активно розробка даної проблеми здійснюється з другої половини ХХ

ст., зокрема основними науковцями у цій сфері були: В. Барабін, О. Белькова, П. Белова, Зб. Бжезинський, І. Даниленко, А. Дмитрієва, Г. Кіс-сінджер, Р. Макнамара, Г. Моргентау, І. Мухіна, У. Перрі, С. Телбот, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та інші.

Мета статті – проаналізувати основні підходи науковців до сутності поняття державної безпеки.

Викладення основного матеріалу. У більшості досліджень безпека визначається як відсутність небезпеки, стан і міра захищеності суб'єкта від загроз та збитку. Таке розуміння відображає не лише специфічні ознаки феномена безпеки в конкретній сфері діяльності, але

і включає те загальне й стійке, що характерно для всіх галузей життєдіяльності суспільства, яке полягає в тому, що безпека як умова і стратегія захисту спрямована, в кінцевому результаті, на виживання соціальної системи, особистості і держави загалом [1].

Схожої точки зору дотримується Е. Кулаков, який розглядає безпеку не тільки як відсутність військової загрози і можливості держави захиститися у військовому конфлікті, але і як відсутність інших важливих соціальних проблем (етнічні конфлікти, соціальної нерівності, поширення зброї масового ураження і т. д.)» [2].

Деякі вітчизняні та зарубіжні науковці розглядають безпеку як мету, інші – як наукову програму або наукову дисципліну, однак питання особистої безпеки, національної безпеки, міжнародної безпеки та глобальної безпеки в значній мірі роз'єднані, так як пов'язані з абсолютно різними юридичними сферами. Поняття «безпека» є родовим по відношенню до різних видів безпеки, в тому числі національної, і в зв'язку з цим вимагає більш детального дослідження.

На думку С.М. Шкарлет [3], категорія «безпека» у слов'янському суспільстві з'явилася в середині XV ст. як реакція на захватницькі посягання Золотої Орди. У XVII ст. дане поняття вже відносять до державних і загальнодержавних. У серпні 1881 р. у царській Росії було прийнято «Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою», де вперше визначено поняття громадської безпеки [4].

На думку В. В. Серебрянникова, «безпека є діяльністю людей, суспільства, держави, світового співтовариства, народів з виявлення, попередження, послаблення, усунення (ліквідації) та відбиття небезпек і загроз, здатних погубити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятний (неприпустимий об'єктивно і суб'єктивно) шкоду, закрити шлях для прогресивного розвитку». Таким чином, безпека характеризується не лише ступенем захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз, а створенням умов для існування, функціонування і розвитку самої системи (суспільства, держави, які проживають в ньому людей) [5].

В умовах постійної присутності будь-яких небезпек, що виходять від інших особистостей, іноземних держав або стихійних сил природи безпека виступає в якості цільової установки, що визначає всю діяльність держави.

У науковій літературі термін «державна безпека» з'явився в роботах вчених лише в XIX ст. В силу особливостей історичного розвитку суспільства і влади, термін «державна безпека» розумівся набагато ширше – як безпеку суспільства.

Вітчизняні та іноземні вчені неодноразово акцентували увагу у своїх дослідженнях на проблемі з невизначеністю поняття «безпека». Так, зокрема, В. Спиридонова зазначає: «Термін «безпека» в науковій літературі дуже багатозначний, до сих пір не вироблено чіткого і строго визначення цього поняття. По-перше, безпеку можливо розглядати як мету, по-друге – як концепцію, по-третє – як наукову програму або наукову дисципліну» [6].

На відміну від прийнятого в Західній Європі поняття безпеки, в Україні більша увага приділялася безпеки держави, ніж особистості і суспільства. Тільки в XIX столітті в громадській політико-правовій свідомості утвердилася ідея, що безпеку особистості і суспільства не може забезпечуватися під гнітом держави, в якому «... про все піклування, за всім нагляд, треба всім опіка ...».

Застосування історико-правового методу дозволяє визначити правову сутність, витоки і характер еволюції інституту державної безпеки.

Термін «державна безпека» був введений в правовий обіг у 1934 році Постановою ЦВК СРСР, на підставі якого був утворений Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, який передбачав в своєму складі Головне управління державної безпеки (ГУГБ НКВД СРСР) [7].

При цьому слід зазначити, що термін «державна безпека» певною мірою відбивав офіційну точку зору військово-політичного керівництва країни про пріоритет інтересів держави диктатури пролетаріату перед інтересами суспільства в цілому та інтересами особистості.

У 1936 р термін «державна безпека» вже був офіційно використаний у Конституції СРСР і почав вживатися в документах і актах органів радянської держави, в радянській правовій літературі [8]. Протягом тривалого часу цим терміном в СРСР користувалися без будь-якого роз'яснення його значення. І тільки в 50-і роки в юридичній та спеціальній літературі відзначаються спроби глибокого аналізу зазначеної проблеми.

Проаналізувавши історію розкриття змісту поняття «державна безпека» в наукових і державних документах за період з початку 50-х

до кінця 80-х рр., то можна зробити висновок про існування в СРСР кількох підходів до визначення цього поняття. Частина авторів розглядала державну безпеку як стан міцності і непорушності державного і суспільного устрою держави, непорушності його територіальної цілісності і незалежності у визначенні зовнішньої і внутрішньої політики [9]. Є автори, які розглядають державну безпеку як стану захищеності від підривної діяльності противника. При цьому державна безпека СРСР в їх розумінні трактувалася як захищеність основ суспільного і державного ладу радянської держави від посягань з боку ворожих соціалістичних буд сил, що здійснюють підривну діяльність. У цьому ключі поняття державної безпеки розкривається через систему суспільних відносин, що забезпечують незалежність державного і громадського ладу [10].

Крім того, виділяється група авторів, які наполягали на тому, що державна безпека не що інше, як здатність радянської держави протистояти ворожим силам і захищати інтереси народу. Безпека радянської держави, на їхню думку, є стан, що характеризується здатністю держави протистояти ворожим силам і захищати інтереси громадян або всього суспільства [11].

У Великій радянській енциклопедії термін «державна безпека» трактується як сукупність заходів щодо захисту існуючого державного і суспільного ладу, територіальної недоторканності і незалежності держави від підривної діяльності розвідувальних та інших спеціальних служб ворожих держав, а також від супротивників існуючого ладу всередині країни [12].

В Юридичному словнику поняття «державна безпека» розглядається як система заходів, спрямованих на охорону політичної та економічної основ Радянської соціалістичної держави і його державних кордонів [13].

У деяких наукових джерелах використовується наукове поняття державної безпеки як в широкому, так і вузькому значеннях. У широкому значенні державна безпека – це, в першу чергу, захищеність основ існування країни. Під державною безпекою у вузькому значенні можна розглядати стан захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного та іншого формаційного потенціалу країни від зовнішніх та внутрішніх загроз, що виходять від іноземних спецслужб і організацій, а також злочинних співтовариств, груп і окремих осіб.

У радянський період під державною безпекою розумілася «сукупність заходів по захисту існуючого державного і суспільного ладу, територіальної недоторканності і незалежності держави від підривної діяльності розвідувальних та інших спеціальних служб ворожих держав, а також від супротивників існуючого ладу всередині країни» [14].

Закріплення дефініції «державна безпека» в Конституції СРСР 1936 р, а потім і в Конституції СРСР 1977 р забезпечило конституційну парадигму пріоритету інтересів державної безпеки. Рішення всіх проблем забезпечення безпеки особистості та суспільства на основі першочергового врахування інтересів держави [15].

За результатами аналізу наукових видань радянських часів доцільно виокремити наступні основні підходи до визначення поняття «державна безпека» [16]:

- державна безпека як «стан»: державна безпека – це стан непорушності основ суспільного і державного ладу, як стверджував Л. Григорян. На думку Ю. Булигіна, державна безпека – це стан держави, за якого забезпечено стійкість його суспільно-політичного ладу.

- державна безпека як поєднання понять «стан» і «здатність». Так, автори Конкретно-розвідувального словника (1972 р.) вважали, що державна безпека – це стан надійності й непорушності суспільного і державного ладу в умовах внутрішніх (у перехідний період) і зовнішніх ворожих сил, здатність держави протистояти підривній діяльності.

- державна безпека як система суспільних відносин. М. Карпушин стверджував, що державна безпека є регулятором взаємодії сил її охорони і забезпечення, джерел загроз і середовища. П. Коршиков наголошував на тому, що державна безпека – певний стан системи протистояння держави і супротивника, що визначається порівняно високим ступенем локалізації дій супротивника та інших джерел небезпеки. Ю. Долгополов розглядав державну безпеку як систему суспільних відносин, що регулюються соціальними нормами і забезпечують непорушність державного і суспільного ладу країни, її військового потенціалу й суверенітету [16].

Вітчизняні та зарубіжні безпекологі такі як О. Белов, С. Гордієнко, В. Картавцев, Г. Козаченко, М. Косолапов, Є. Кравець, Г. Мурашин, С. Пирожков, С. Селіванов та ін. визначають категорію «безпека» як певну характеристику стану системи та її основних складових.

З огляду на це заслуговують на увагу висновки С. Гордієнка про те, що сучасне трактування безпеки як стану захищеності конкретного соціального об'єкта (особи, суспільства, держави) позитивно сприймається у політичних і наукових колах [17]. Даний підхід взято за основу при визначенні терміну «державна безпека» у різних виданнях науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України. Так, у коментарі за редакцією В. Гончаренка і М. Потебенька розглядається державна безпека України як стан захищеності корінних підвалин суспільства, державних інститутів, необхідних для виконання державою своїх функцій з управління загальнозначущими справами суспільства [18]. У виданні за редакцією С. Яценка уточнено, що державна безпека України — стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадської злагоди, довіри, національної і релігійної рівності [19].

У коментарі до Кримінального кодексу за редакцією М. Мельника й М. Хавронюка, державна безпека розглядали як захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, її економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, державної таємниці, правопорядку, державного кордону, життєво важливої інфраструктури та населення від розвідувально-підбивної діяльності іноземних спеціальних служб, а також від терористичних та інших особливо небезпечних зазіхань з боку злочинних організацій, груп чи осіб [20].

Деякі науковці ототожнюють поняття «державна безпека» і «безпека держави». Так, С. Гордієнко наводив наступні визначення: безпека держави — це спроможність системи суспільних відносин (у політичній, економічній, військовій, науково-технічній та інших важливих сферах діяльності суспільства), що безпосередньо пов'язана із забезпеченням оптимального функціонування її інститутів (насамперед державної влади), забезпечити безпеку держави, особи і суспільства за конкретного балансу їхніх життєво важливих інтересів; а державна безпека — це форма (різновид) національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інститутів, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз [16, 17].

В той же час, заслуговують на увагу і висновки науковців С. Володіна, А. Ніколаєва, А. Опа-

льова та ін. стосовно не тотожності поняття «безпека держави» і «державна безпека». Так, безпеку держави доцільно розглядати у поєднанні з такими поняттями, як безпека особи і безпека суспільства [21]. Як стверджував А. Ніколаєв державну, військову, економічну і суспільну безпеку можна розглядати як складові загального поняття «безпека країни (держави)».

Зарубіжний вчений А. Опальов запропонував визначати «державну безпеку» як стан захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного та інформаційного потенціалу держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, спричинених іноземними спецслужбами та організаціями, злочинними структурами, групами чи окремими особами. У широкому розумінні державна безпека, на думку вченого, це захищеність підвалин існування держави, тобто державна безпека є вищим рівнем національної безпеки, через що її не доцільно урівнювати з іншими видами безпеки. Державна безпека охоплює всі інші види безпеки, виокремлюючи в них свій об'єкт [21].

Частина вітчизняних дослідників стверджували, що «державна безпека» є компонентом (видом) категорії «національна безпека». Так, О. Вовк у своїх працях зазначала, що державна безпека — це складова частина національної безпеки, стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, громадської злагоди, що забезпечується діяльністю державних органів як законодавчо, так і реально [22]. В. Настюк вважає державну безпеку системою загальних та спеціальних заходів, які забезпечують надійне та стабільне існування держави як політичної організації всього суспільства, а також забезпечує її захист від реальних і потенційних загроз (ризиків) зовнішнього та внутрішнього характеру, які здатні завдавати шкоди її нормальному функціонуванню [23]. А. Янчук стверджує, що державна безпека — це форма (вид) забезпечення національної безпеки, яка реалізується державними інститутами з використанням розвідувальної, контррозвідувальної та оперативної-розшукової діяльності з метою охорони та захисту державного суверенітету, незалежності, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України, її державного управління та національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз з боку спеці-

альних служб іноземних держав, організованих злочинних угруповань, окремих осіб і протидії скоєнню кримінальних корупційних правопорушень, які становлять загрозу національній безпеці України [24].

Не можемо не погодитися з визначенням Пилипчука В., який розглядав державну безпеку як захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України від зовнішніх і внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на життєво важливі інтереси України [16].

Висновки і пропозиції. Нами було проаналізовано та виділено основні підходи науковців до визначення поняття «державна безпека». Варто зазначити, що у період перебудови загальноприйнятий науковий термін «державна безпека» практично вийшов з ужитку. Замість нього з'явилося безліч дискретних термінів, так або інакше що включають слово «безпека» – економічна безпека, інформаційна безпека, ядерна безпека, екологічна безпека, воєнна безпека і т.д. Для цього ряду понять спільним є те, що всі вони характеризують стан загроз національній безпеці різного походження. Систематизувавши наведені правові акти та наукові праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, можна сформулювати наступні узагальнюючі висновки: у сучасній державній політиці, юридичній літературі та законодавстві України державна безпека є тотожним поняттям до національної безпеки та розглядається як сукупний результат захищеності інтересів особистості, суспільства і держави. Під державною безпекою слід розуміти стан захищеності основ конституційного ладу України, територіальної недоторканності, незалежності держави від зовнішніх, внутрішніх і транскордонних загроз, що дозволяє забезпечити конституційні права, свободи, гідні якість і рівень життя громадян, сталий розвиток країни та громадську безпеку. Історичний розвиток державної безпеки свідчить, що напрямки її забезпечення змінювалися в залежності від національних інтересів в області державної безпеки і загроз цим інтересам.

Список використаної літератури:

1. Колокольцев В. А. Обеспечение государственных интересов России в контексте концепции национальной безопасности: дис. ... докт. юрид. наук. СПб., 2005. С. 101.

2. Кулаков Е.В. Национальная безопасность России: исторический анализ. М., 2004. С. 158.
3. Шкарлет С.М. Еволюція категорії «безпека» в науковому та економічному середовищі / С.М. Шкарлет // Формування ринкових відносин. – 2007. № 6. С. 7–12.
4. Скорук О.В. Економічна безпека держави: сутність, складові елементи та проблеми забезпечення // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 6. С. 39-42.
5. Куковский А.А. Национальная безопасность в РФ: теоретико-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2011. 253 с.
6. Россия: в поисках стратегии безопасности. М., 2002.
7. Лубянка (ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ:1917-1960): справочник. Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров, науч. ред. Р.Г. Пихоя. М.: МФД, 1997. С. 12
8. Гордієнко Д.В. Досвід боротьби збройних сил з тероризмом // *Держава і право*. 2001. № 1. С. 77
9. Арбатов А.Г. Оборонительная достаточность и безопасность. М., 1990. С. 23
10. Евстафьев Д.Г. Современные приоритеты национальной безопасности США // *США: экономика, политика, идеология*. 1996. № 1. С. 54
11. *Дипломатический словарь* в 3-х тт. М., 1986. Т. III. С. 19-20
12. *Большая советская энциклопедия*. М., 1972. Т. 7. С. 76
13. *Юридический словарь*. М., 1988. Т. 1. С. 342
14. *Большая советская энциклопедия*. М.: Советская энциклопедия, 1971. Т. 2. С. 79–80.
15. Блатин С.В. Государственная безопасность РФ: становление и современное содержание понятия // *Ученые записки Орловского государственного университета*. №4 (60), 2014г. С. 219-223
16. Пилипчук В.Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека».
17. Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» // *Стратегічна панорама*. – 2003. – № 2.
18. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Під загальною редакцією М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка. Ч. 2. – К.: «Форум», 2001. – С.16.
19. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., перероблене та доповнене / Відп. редактор Яценко С. С. – К.: «А.С.К.», 2003. – С. 111.
20. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 3-тє вид., перероблене та доповнене / За редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: «Атака», 2004. – С. 229.
21. Опалев А.В. О некоторых базовых категориях теории обеспечения национальной безопас-

- ности // Вестник Российской академии естественных наук. – 2004. – № 3. – С. 4
22. Вовк О.О. Теоретико-правовий аналіз співвідношення понять державної та зовнішньої безпеки. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 43–48.
23. Настюк В.Я. Сучасні підходи до визначення сутності та поняття державної безпеки. Сучасний стан та перспективи розвитку сектору безпеки України: публічно-приватні аспекти : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 квітня 2015 р. Харків, 2015. С. 56–58.
24. Янчук А.О. Особливості вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія «Юридична». 2016. Вип. 1. С. 342–355.

Motailo O. V. The essence of state security: basic conceptual approaches

The main feature of the state is the close relationship between its development and security. In the context of globalization processes, international political, military and economic relations, the problem of ensuring the security of the individual, society and the state as a whole for Ukraine acquires a particularly relevant meaning due to its geopolitical location. A systematic approach to the study of state security involves primarily the characterization of the concept and the relationship of interdependent concepts. Today, experts agree that national security is a rather complex socio-political phenomenon that reflects the consequences of multifaceted life, the accumulated historical experience, preferences and culture of each person, society and state in general. In modern jurisprudence, the term security has become extremely popular in recent years and is used so widely and comprehensively that it is often impossible to identify the nature and limits of the basic components of concepts and categories of security. The following terms have become widespread in scientific research: «security», «national security», «state security», «international security», «global security» and others. The concept of «security» is characterized by ambiguity and uncertainty. In the course of the research we analyzed the approaches of scientists to the definition of «security» and «state security». It is established that among scientists there are three approaches to the definition of state security: state security as a «state»; state security as a combination of the concepts of «state» and «ability»; state security as a system of public relations. The article proposes the author's definition of «state security», which should be understood as the state of protection of the constitutional order of Ukraine, territorial integrity, independence of the state from external, internal and cross-border threats, which allows to ensure constitutional rights, freedoms, decent quality and standard of living, sustainable development of the country and public safety. The analysis showed that the approaches to defining the concept of state security changed depending on the historical development of the state and depending on national interests in the field of state security and threats to these interests.

Key words: security, state, state security, national security.